

MARINA VICELJA-MATIJAŠIĆ, *ISTRA I BIZANT:
NEKI POVIJESNO-IKONOGRAFSKI ASPEKTI U
INTERPRETACIJI UMJETNOSTI
6. STOLJEĆA U ISTRI*

Ogranak Matice hrvatske Rijeka, Rijeka, 2007.

Dr. sc. Marina Vicelja Matijašić, izvanredna profesorica na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Rijeci, autorica je opsežnog i studioznog djela koje obrađuje povijesnu i ikonografsku problematiku bizantske umjetnosti u Istri u 6. st. (tzv. "bizantska renesansa"). To djelo, moglo bi se reći, logičan je slijed u autoričinu stvaralaštvu s obzirom na dugogodišnje polje njezina interesa koje obuhvaća umjetnost kasne antike i ranog kršćanstva, bizantske studije, kršćansku ikonografiju i ikonologiju. Autorica je stekla doktorat znanosti iz povijesti umjetnosti srednjeg vijeka na temu *Bizant i kamena skulptura u Istri – ishodišta i utjecaji*.

Knjiga je podijeljena na šest tematskih cjelina (*Prolog, Povijesni pregled, Monumentalna kršćanska umjetnost u Istri za Justinijana, Slika i riječ u 6. stoljeću, Kamena skulptura 6. stoljeća u Istri, Zaključna riječ*). Sadržaj je potkrijepljen zemljovidima te slikovnim prilozima, od kojih je većina u boji, bilješkama uz tekst i bibliografijom korištene literature. Knjiga još sadrži popis ilustracija i izvora fotodokumentacije, fotografske referencije, sažetak na engleskome jeziku, kazalo imena i pojmova te bilješku o autorici.

Na početku autorica skreće pažnju na probleme stručnjaka pri formiranju kronologije i terminologije razdoblja kojim se knjiga bavi. Naime, ne postoje suglasja oko dominantnih okosnica u tranziciji svijeta antike u svijet srednjovjekovlja. Pitanja početka (Konstantinovo preseljenje u Bizantij, smrt Teodozija I. ili svrgavanje posljednjeg rimskog cara), kraja, same terminologije (kasnoantički, ranokršćanski, ranobizantski, ranosrednjovjekovni), koja ovisi o povijesnoj koncepciji koju pojedini autori prihvaćaju – mjesta su prijepora i nedoumica. Nadalje, autorica naglašava kako se ovom knjigom usredotočuje na umjetnost nastalu u 6. st. (jedno od najplodnijih razdoblja u umjetnosti toga prostora). Namjera joj je interpretirati određene povijesno-ikonografske aspekte i probleme na istarskome području te knjigom ne pretendira napraviti katalog cjeline stvaranja u Istri toga vremena.

Povijesni pregled započinje Justinijanovim dobom, prekretnicom u povijesti Rimskog Carstva, stavljajući ga u posljedičnu vezu s kompleksnim događajima 4. i 5. st. Justinijan se vodio uvjerenjem kako ga je Bog postavio čuvarem Carstva kojemu je dužan obnoviti stari sjaj i veličinu te jedinstvo vjere. Bog ga je postavio kao jedini autoritet i vođu Carstva, a nebeski božanski zakon i red mora se ogledati i na zemlji. Zato uvodi stroga administrativna pravila i hijerarhiju, pogotovo na relaciji centar – provincije. To je razdoblje intenzivnih ratova s barbarskim plemenima, socijalne nejednakosti, bolesti (epidemija kuge 541.) i gladi (Konstantinopol 542.) kao važnih faktora dezintegracije kasnoantičkog društva, migracija, osiromašenja i smanjenja urbanog prostora. Ipak, to je ujedno i razdoblje žive gospodarske aktivnosti, formalnog jačanja svećeničkog staleža i njegove političke moći. Također, 6. st. označava kraj procesa kristijanizacije mediteranskih gradova i zatvaranja Atenske škole u kojem su nekršćani mogli još sigurno djelovati kroz obnovljenu Platonovu školu. Bio je to kraj bilo kakvog javnog djelovanja osim onog s kršćanskim predznakom, a car je svojim odlukama učvrstio i osigurao svoje carstvo u milosti Božjoj. To je i doba održavanja crkvenih sabora koji su postavili temelje za kasniju povijest Crkve (koncil u Efezu 431., Halkedonu 451. i Konstantinopolu 553., na kojem se pokreće spor o *Tri poglavlja*). Mijenja se slika svijeta i struktura vrijednosti, koje se temeljno baziraju na religijskoj istini i pravovjernosti.

Justinijanovim zaposjedanjem istočne obale Jadrana uspostavljena je bizantska uprava na području Istre u okviru Italije, koje je politički i teritorijalno vezano za provinciju *Venetia et Histria*. Autorica iznosi povijesni tijek događaja bizantskog zaposjedanja Istre kroz povijesne izvore upućujući pritom i na nesuglasja povijesničarske struke. Vrlo su važna svjedočanstva u obliku pisama Kasiodora, senatora i prefekta Ravenne, koji je ostavio iza sebe vrijednu bazu podataka za rekonstrukciju povijesnih zbivanja na prijelazu iz 5. u 6. st. u Italiji i na gornjem Jadranu. Tako je pojava kršćanstva u Poreču vezana uz prvog tamošnjeg biskupa Maura (3. st.), koji je propovijedao nauku nove vjere u kućnoj kapelici u gradu. Ostaci kamenih ulomaka ukazuju na kronologiju izgradnje i pregradnje porečkog crkvenog sklopa. Autorica iznosi polemiku o problemu utvrđivanja njegove mučeničke smrti na temelju jezične nepreciznosti. U doba Dioklecijanovih progona kršćana Mauro je mučen i ubijen te pokopan na prigradskom groblju *Cimare*. Stotinu godina nakon smrti njegovo tijelo preneseno je u kamenom sarkofagu s groblja u njegov dom, gdje je sagrađeno novo crkveno zdanje s tri usporedne dvorane. U 5. st. na tome mjestu nastaje dvostruka trobrodna bazilika nazvana predeufrazijevskom. Na području Pule pisanih izvora nema, ali postoje arheološki ostaci koji upućuju na postojanje biskupskog središta. Opisuje se vrlo važna ličnost ravenškog nadbiskupa od 546. g.

– Maksimilijana rodnom iz Veštra (*Vistrum*) južno od Rovinja, pulskog đakona koji je na istarskome području uspostavio jak utjecaj ravenske crkve. Naime, Ravenna je bila glavnim središtem političke i teritorijalne ekspanzije Bizanta. Justinijan je Maksimilijana postavio na biskupsko prijestolje Ravenne bez privole tamošnjeg svećenstva. Bilo je to teško i osjetljivo razdoblje prvenstveno zbog gotsko-bizantskog rata i početka spora *Tri poglavlja*. Maksimilijan je bio jedan od glavnih biskupa na Zapadu koji je prihvatio Justinijanovu osudu *Triju poglavlja* te je prvi uzeo titulu nadbiskupa kao vođe biskupija (od milanske i akvilejske pokrajine do Istre i Dalmacije). Maksimilijana je ubrzo Ravenna prihvatila te su u njegovo doba ostvarena izvanredna arhitektonska i umjetnička djela (bazilika sv. Vitale, Sv. Apolinar u Classe, crkva u čast sv. Stjepana). Nije zaboravio ni svoju rodnu zemlju, tako da je u Puli dao sagraditi biskupski dvor, baziliku posvećenu sv. Andriji Apostolu te trobrodnu baziliku sv. Marije Formoze. Knjiga dalje govori o sporu *Tri poglavlja* (ili Istarski raskol) kao o jednom od najvažnijih događaja u istarskoj crkvenoj povijesti (sudjelovanje Istarske biskupije u shizmi te posljedice toga na crkveni i politički život pokrajine u 6. i 7. st.). Riječ je o osudi tri teologa Kalcedonskog koncila (451.) i učenja o dvije neodijeljene, nepomiješane naravi, ljudske i božanske, u Kristu. Biskupi akvilejske crkve godinama su ustrajali u shizmi i prekidu odnosa s papom u Rimu. Spor je dobio i političke konotacije u odnosu na akvilejsku autonomiju i bizantsku vlast. Uz Akvileju je stala većina istarskih biskupa. Samu zamršenu situaciju dodatno je zamrsilo i langobardsko osvajanje Akvileje (568.), a na rasplet situacije trebalo je čekati do 698. g., kada je akvilejska crkva odstupila od shizme. U doba spora oko *Triju poglavlja* u crkvenu povijest ulazi Eufrazije, poznat ne samo kao graditelj porečke bazilike već i kao aktivni sudionik samoga spora. Knjiga donosi izvadak pisma pape Pelagija upućenog ravenskom egzarhatu gdje papa ustraje u osudi istarskih biskupa koji se protive zaključcima Carigradskog koncila. U pismima posebice spominje Eufrazija, kojeg naziva “začetnikom zla” i kojeg zbog neposlušnosti Crkvi optužuje za mnoga nečasna i nemoralna djela, za koja, međutim, nedostaju povijesni dokazi. Eufrazije je vjerojatno bio povezan s Maksimilijanom, a u samoj bazilici korišten je likovni vokabular Ravenne. Izgradnja tako važnog arhitektonskog sklopa s toliko majstorskih vrhunskih ostvarenja u jednom provincijskom gradiću morala je, po autorici, imati snažan poticaj izvana.

Nakon iznošenja osnovnih i bitnih historijskih točaka autorica u sljedećem poglavlju obrađuje monumentalnu kršćansku umjetnost u Istri Justinijanova doba. To je ujedno prvo zlatno ili klasično doba kada je umjetnost sva u znaku veličine i moći imperija. Nakon uvodnih polazišta koncentrirala se na dva objekta vrhunskog umjetničkog dometa ranobizantske umjetnosti: Eufrazijevu baziliku u Poreču i crkvu

svete Marije Formoze u Puli. Autorica opisuje etape stvaranja episkopalnog sklopa u Poreču prije Eufrazijeve pregradnje gdje su na istome mjestu postojale barem dvije faze ranokršćanskih građevina. Iz 4. st. datiraju ostaci crkve koja se nalazi sjeverno od Eufrazijeve bazilike. Podignuta je na starim rimskim građevinama čiji su zidovi ukomponirani u samu crkvu. Crkva se dalje proširuje, prema tradiciji, kada su u nju prenesene relikvije svetog Maura i kada se odvijaju barem dvije građevinske faze. Karakteristična crkva Justinijanove epohe jest bazilika s kupolom. Historiografija je tumačila rimske ostatke kao tajnu bogomolju kršćana, Predeufrazijanu (i poznato polje mozaika s prikazom ribe, tajnog simbola kršćana) upravo je vezujući za sporan natpis o sv. Mauru i njegovoj smrti. Predeufrazijana se sastojala od dvije paralelne trobrodne bazilike odijeljene hodnikom i cisternom te osmerostrane krstionice s ukopanim šesterostranim zdencem. Sam Eufrazije gradi biskupsku palaču i novi atrij te preuređuje krstionicu, a pripisuje mu se i izgradnja memorijalne kapele. Njegova je crkva trobrodni bazilikalni prostor s devet stupova sa svake strane, s apsidama, kolonadom i dekoracijom. Imala je oltarnu pregradu (danas rekonstruirana od izvornih elemenata), ciborij, pod je bio prekriven mozaikom, danas sačuvan u fragmentima u istočnome dijelu. Manja bazilika i krstionica ostale su unutar novoizgrađenog sklopa. Autorica dalje navodi preinake prostora od kojih se prva bitna dogodila u 13. st.; nakon jakog potresa 1440. g. uništeni su ranobizantski mozaici, te crkva propada sve do 18. i 19. st., kada se obavljaju i prva arheološka istraživanja. Posebnu pažnju autorica pridaje baptisteriju porečkog kompleksa kao arhitektonskog okvira obreda krštenja opisujući i samu povijest krstionica vezanu uz kompleksnost, simboliku i dubinu inicijacije u kršćanstvo. Krštenje, vezano uz simbolizam vode pročišćenja i novog rođenja, odvija se uz krsni zdenac, majčinu utrobu, u koji se ulazi i nanovo rađa. Kako je sam ritual krštenja bogat i kompleksan, razlikovao se od područja do područja te autorica upozorava na one najjednostavnije i na one velike, razvedene arhitektonske objekte. Sama krstionica porečkog bazilikalnog sklopa sagrađena je u 5. st. i obnovljena u vrijeme Eufrazija da bi nakon stoljeća propadanja prva velika adaptacija nastupila 1881. godine.

Od cijeloga građevinskog sklopa u Puli sačuvala se do danas tek južna kapela, ostaci perimetralnog zida i sjeverne pastoforije. Sama bazilika bila je trobrodna, naglašene longitudinalnosti sa širokom i dubokom apsidom. Anonimni pisac već je u 16. st. opisuje kao ruševinu. U knjizi se mogu naći i digitalne idejne rekonstrukcije crkve. Autorica navodi povijest izgradnje memorijalnih kapela koja započinje jačanjem kulta mučenika i običajem pokapanja u blizini groba sveca. U Ravenni se u 6. st. ustalila praksa pokapanja biskupa u gradskoj crkvi, te je Maksimilijan po tom modelu dao sagraditi dvije memorijalne kapele uz crkvu svete Marije Formoze. Obje

su imale funkciju grobnog prostora, o čemu je danas vrlo malo podataka. Osim ova dva najizrazitija primjera ranobizantske arhitekture u Istri, autorica navodi i još neke kao npr. crkve sv. Marije i sv. Petra na Brijunima te sv. Agneze u Muntanji. Poseban naslov donosi nešto više o crkvenim obredima u 6. st., njihovoj važnosti, funkciji i prijenosu u svijet simbola, tj. ikonografske motive. Posebna pažnja posvećuje se ambonu (iz njega se u 11. st. razvila propovjedaonica), njegovoj funkciji, ukrašenosti i samom smještaju u prostor.

Sljedeće poglavlje bavi se utjecajem slika u liturgijskom događaju koje su činile njegov dio pobuđujući asocijativne procese. Oni su izranjali iz odnosa prema simboličkom svijetu čiji se "neuhvatljiv" trag pokušao na taj način konkretizirati. Posebnu vrijednost čine zidni mozaici Eufrazijeve bazilike. Rađeni su od nepravilnih kockica, najviše stakala umetnutih u sivu žbuku. Majstori su se koristili širokom paletom boja i nijansi, a karakteristika ranobizantskog mozaika jest poklanjanje posebne pozornosti detaljima lica. Tako prikaz Eufrazija sadrži portretne karakteristike. Justinijanovo doba prepuno je prikaza pojedinaca u njihovoj pobožnosti. Autorica navodi faze restauracija mozaika te opisuje njihov tijek. Zaustavlja se i na tumačenju prikaza koji su karakteristični za ono doba, npr. kristološka ikonografija. Uz detaljan opis velike mozaične kompozicije čitava svetišta, autorica se zaustavlja na centralnom i najvažnijem prikazu u Eufrazijevoj bazilici – Bogorodici s Kristom na prijestolju, okruženoj anđelima, svecima i predstavnicima porečke crkve (do tada je središnje mjesto pripadalo samo Kristu). Posvećuje se njezinu opisu te iznosi tumačenje i komparaciju s ostalim primjerima ranobizantskog mozaika. Porečki prikaz Bogorodice s Kristom nije najstariji prikaz toga tipa, ali je jedan od rijetko sačuvanih i kao takav bitan je za analizu Marijina kulta ranokršćanske umjetnosti. Na koncilu u Efezu (431.) Marija je proglašena za *Theotokos*, stoga je 5. i 6. st. ustvari doba formiranja ikonografije Majke Božje. Osim na prikaze Marijina kulta, knjiga se još osvrće i na *svete ljude*, njihove prikaze i ulogu u ranom kršćanstvu. Zanimljivo je da teološke rasprave ostaju dijelom zatvorenih krugova i ne dotiču se ikonografije. Spor *Tri poglavlja* nije se ogledao kroz ikonografiju koja ostaje vezana uz antiarijansko halkedonsko poimanje kristologije.

Posljednje tematsko poglavlje knjige posvećeno je bizantskoj kamenoj skulpturi 6. stoljeća. U doba biskupa Eufrazija temeljno se obnavlja porečki kompleks kvalitetnom arhitektonskom i liturgijskom plastikom. Autorica navodi opsežnu literaturu vezanu za porečke kapitule koji nastaju u doba prerade najzastupljenijih, korintskih kapitela. U porečkoj bazilici može se naći 28 kapitela *in situ* i njih 16 u ostalim prostorima. Pripadaju različitim tipološkim grupama (njih 4), a knjiga obrađuje detaljnije svaki tip posebno. Obraduje se i ostala kamena plastika, a sve skupa djelo je radio-

nica stranih majstora (uglavnom grčkih) i lokalnih klesara. Vrsnoća izradbe gravitura od visokokvalitetnih artefakata do onih manje kvalitetnih ulomaka u vapnencu uglavnom lokalnih klesara. Autorica analizira i ploče oltarne ograde nastale u 6. st. u Puli i Poreču, njihove prikaze, kvalitetu izrade i karakteristični simbolizam. Jedan od najkvalitetnijih ulomaka kamene skulpture jest mramorna ploča iz Eufrazijeve bazilike s motivom *kantharosa* i vinove loze ugrađena u rekonstruiranu oltarnu ogradu. Pretpostavlja se da je taj izniman primjer poštivanja načela simetrije i pravila stvaranja kompozicije nastao u nekoj od konstantinopolskih radionica. U završnoj riječi autorica se još jednom osvrće na karakteristike slikarskog i kiparskog jezika u umjetnosti Istre u 6. st. koja je vezana uz urbane centre, Pulu i Poreč.

Na kraju se treba vratiti na sam početak knjige, tj. obratiti pažnju na zadatke teksta koje je iznijela autorica. Analizirani su samo reprezentativni primjeri spomeničke baštine zbog njihove uloge u razvoju umjetničkog izraza (posebno njihova ikonografija, mozaik i skulptura). Veća pozornost obraća se na odnos centra, koji generira glavne ideje i kanone, i provincije. Bizantska je umjetnost dvorska, raskošna, monumentalna, te služi bogu i vladaru. Reproducira univerzalne vjerske istine, stoga je strogo tematski propisana i fiksirana. Čuvajući nepromjenjivost vjerskih istina, njena je ikonografija također morala biti konzervativna. Provincija na tu osnovu dodaje neke osobitosti "svoga", lokalnog stila. Pokušalo se reinterpretirati povijesni tijek događaja i analizom arhivskih dokumenata jer 6. je stoljeće vrijeme kako intenzivnih promjena tako i nastavka tradicije. Uglavnom, riječ je o opsežnom, vrijednom djelu koje je rezultat autoričina poznavanja materije koju obrađuje te njezine studiozne posvećenosti toj materiji.

Hana Lencović